

Ивана Спасић

Одељење за социологију, Филозофски факултет – Универзитет у Београду
ispasic@f.bg.ac.rs

Друштвена конструкција стварности и конструкционизам: неспоразум који то (можда) није

Рад је посвећен интерпретативним споровима око наслеђа *Друштвене конструкције стварности*. С једне стране, књига се уобичајено сматра једним од главних исходишта конструкционизма. С друге, сами Бергер и Лукман су се томе жестоко противили, тврдећи да конструкционизам, као интелектуални покрет, има другачије теоријске изворе и интенције, те да је неприхватљиво идеолошки обојен. У раду се закључује да је њихов став само делимично тачан, јер између њиховог дела и каснијег конструкционизма ипак постоје значајне линије континуитета, које се у завршним одељцима идентификују и кратко анализирају.

Кључне речи: друштвена конструкција стварности, конструкционизам, Питер Бергер, Томас Лукман

Social Construction of Reality and constructionism: A misunderstanding which (perhaps) isn't one

The paper discusses interpretive contention around the legacy of the *Social Construction of Reality*. On one hand, the book is regularly considered a founding work in the history of constructionism. On the other, Berger and Luckmann themselves vigorously opposed this view, claiming that constructionism had different theoretical origins and intentions, and was ideologically biased. The paper's conclusion is that their argument is only partially correct since their work and later constructionism share major lines of continuity, identified and analyzed in the closing sections.

Key words: social construction of reality, constructionism, Peter Berger, Thomas Luckmann

Увод

Књига Питера Бергера и Томаса Лукмана *Друштвена конструкција стварности* (Berger i Luckmann 1987 [1966], надаље: ДКС) пример је необичне трајности у епохи брзог смењивања пролазних мода (Vera 2016). Она је успешна по свим мерилима – броју издања и тиражима, величини

публике, цитираности.¹ Преведена је на осамнаест језика. У анкети коју је 1997. спровела Међународна социолошка асоцијација (ISA) о најутицајнијим делима у социологији 20. века, ДКС је на петом месту, између Веберове *Протестантске етике* и Бурдијеве *Дистинкције*.²

Овај текст³ се бави односом између саме књиге и онога што важи као њено наслеђе. ДКС се обично узима као „пионирски конструкционистички текст у друштвеним наукама“ (Best 2008) – као исходишна тачка читаве једне струје истраживања у социологији, друштвеној теорији и другим друштвено-хуманистичким дисциплинама. Књига је популарисала синтагму „друштвена конструкција“. С временом се формира предметно, теоријски и методолошки разнолика група аутора који делују под општом ознаком конструкционизма. Њихове најчешће теме су девијантност, социјални проблеми, друштвени покрети, род, раса, сопство, здравље, емоције (Harris 2008, 231). Посматрано по дисциплинама и областима, ДКС је највише трага оставила у социологији, социјалној психологији, студијама науке, образовања, права, религије, менаџмента и организације, у антропологији и социјалном раду. У неким случајевима, идеја друштвене конструкције одређује читаво поље, као у студијама рода, или науке и технологије (STS), а слично важи и за социологију емоција и социјалне проблеме (Knoblauch i Wilke 2016, 57). Ова непрегледна разноврсност даје за право оцени да су, с временом, термин конструкционизам присвајале, свака из својих разлога, различити колективи (*constituencies*), који га користе у сопствене сврхе и на веома различите начине (Lynch 1998, 29).

Бергер и Лукман су, међутим, упорно одбијали да признају ово приписано интелектуално потомство. Порицали су блискост између свог изворног пројекта и онога што је, наводно, из њега проистекло. Према њиховом виђењу, у питању је, благо речено, неспоразум, а оштрије, искривљавање и злоупотреба. „Кад год неко у последње време помене ’конструктивизам’ (...) ја бежим главом без обзира“, каже Лукман поводом двадесетпетогодишњице појаве књиге (Luckmann 1992, 2), а Бергер, истом приликом, саркастично додаје да „оно на шта сам под том ознаком [конструкционизма] наилазио није ми баш будило осећања изненада пронађених рођака“ (Berger 1992b, 4). Иронично су себе поредили с Марксом,

---

¹ Пре но што ће се појавити у наслову ДКС, фраза „друштвено конструисање стварности“ употребљена је у Бергеровом *Позиву на социологију* (1963). Током првих пет година по објављивању, ДКС се цитира двадесетак пута годишње, у наредних пет по педесетак, а средином 1970-их цитираност скаче на преко 100, што се одржава све до краја 1980-их (Abbott 2000: 89–90). Четири деценије после првог издања пребројано је 4000 навођења ДКС, рачунајући само чланке у часописима (Best 2008, 61). Синтагма „друштвена конструкција“ учествује нарочито од средине 1980-их, па надаље (Knoblauch i Wilke 2016; Velody i Williams 1998).

² Чланству је постављено питање којих пет књига је највише утицало на њихов социолошки рад; стигло је 455 одговора. (<http://www.isa-sociology.org/en/about-isa/history-of-isa/books-of-the-xx-century/>, приступљено 29.11.2018)

³ Настао у оквиру рада на пројекту 179049 (МПНТР РС).

јер, као што је он за себе говорио да „није марксист“, тако су и они осећали потребу да изјаве како нису конструктивисти (нпр. Berger 2016, 24; 2011, 78). „Кад су Бергера и мене етикетирали као 'друштвене конструктивисте', то нам је увек веома сметало. Никад нисмо о себи мислили као о конструктивистима“ (Luckmann 2016, 31).

Како на ову ствар гледати? Реакцију аутора ДКС можемо узети као последњу реч и закључити да је посреди грешка. Али и не морамо.

Неспоразум!

Чињеницу да је ДКС почела да се сматра првим изразом конструктивизма, као настајуће школе мишљења, Бергер назива „злосрећним развојем догађаја“ (Berger 2011, 72). Лукман каже да је за њих двојицу, осим што их је изненадио, успех књиге био „благослов и проклетство у исти мах“ (Luckmann 1992, 4) – јер начин на који су се прославили није им био по вољи. Такав став они задржавају, па и заштравају, и у последњим интервјуима које су дали, поводом педесетогодишњице књиге (Luckmann 2016; Berger 2016).

Неколико је главних тачака размимоилажења које Лукман и Бергер препознају и којима подупиру тезу о дисконтинуитету. Једна су различити теоријски корени.⁴ Док је конструкционизму, кажу они, извориште у постмодернизму, постструктурализму и марксизму, њихова теорија води порекло из класичне социолошке теорије (нарочито Вебера и Диркема) и Шицове социјалне феноменологије, те немачке филозофске антропологије и Мидовог социјалног бихевиоризма. То су магистралне интелектуалне потке, до тада међусобно одељене и далеке, које двојица аутора настоје да споје у јединствен оквир.⁵

Друга тачка је, како они то виде, растварање реалности код конструкциониста. Лукман тај начин мишљења назива „метафизичким, у пејоративном смислу речи“ (Luckmann 2016, 34) и објашњава: „Друштвени конструктивизам, шта год то значило – ако уопште нешто значи – може се метафорички односити на изградњу, на грађење куће, или на то да људски актери граде људски свет. Али неки тзв. друштвени конструктивисти мисле да

---

⁴ Конструкционизам је скуп теорија, „пре тенденција него школа мишљења“, пореклом из Фукоа и Дерида, с Ничеом у позадини, што се потом спаја са марксизмом, феминизмом и постколонијализмом (Berger 2011, 77–78). (Узгред, на истом месту Бергер пориче још једну уобичајену генеалогiju – ону која спаја етнометодологију, такође важну саставницу конструкционистичког покрета, са Шицовом феноменологијом.) Слично пише Лукман: „Друштвени конструктивизам (...) није нешто за шта бих рекао да се с разлогом може сматрати изданком наше књиге. Он има друге изворе. То је просто погрешна етикета“ (Luckmann 2016, 34).

⁵ Иако је ДКС започета са скромном замишљу да се обнови социологија знања, сећа се Бергер, убрзо је постало јасно да их логика саме ствари води у нешто много амбициозније – „заправо, у темељну реформулацију социолошке теорије“, засновану на синтези супротних концепција (2011, 67).

можете правити куће без цигала, да је то нека врста аутопоетичког подухвата који се одвија у ваздуху. Сматрам то потпуном глупошћу. Цигле су људско тело, еволуционе датости и предуслови и тако даље“ (Luckmann 2016, 31–32).

Једнако изричит је и Бергер: „Ако погледате како се конструктивизам користи у постмодерној теорији, то је нешто веома различито од онога што смо ми хтели“. Ту се, сматра он, верује да су интерпретације све чиме располажемо, да су све интерпретације једнако ваљане и да истина као таква не постоји, што наликује шизофренији и води у самоуништење науке; и „зато смо водили рачуна да се не поистоветимо са конструктивистима, или људима који себе тако зову“ (Berger 2016, 24). Неколико година раније, Бергер готово истим речима напада конструкционизам и подиже зид између њега и ДКС: док за (постмодерни) конструкционизам постоје само наративи, те научнику преостаје једино да разоткрије који интереси стоје иза њих и како служе доминацији и тлачењу⁶, „наша концепција друштвене конструкције стварности ни на који начин не имплицира да чињенице не постоје“ (Berger 2011, 78).

Зашто је, онда, уопште дошло до тог нежељеног приписивања блискости? Бергер и Лукман виде три главна разлога, који се могу формулисати као *непажљиво читање, игре разлика у интелектуалном пољу и идеолошко „непријатељско преузимање“*. Поводом првог, Лукман пише: „Добар део ‘успеха’ ДКС сигурно се може приписати непажљивом читању. Помишљао сам чак да међу онима који су купили или цитирали књигу има таквих који нису прочитали даље од наслова, и још су при том прескочили оно ‘друштвена’“ (Luckmann 1992, 4).⁷ Ту је инструктивно како, поводом педесетогодишњице, оба аутора, осим што кажу да у књизи ни данас не би ништа битно мењали, дају наизглед супротне могуће преводе кључног термина, *конструкција*. Овим се осветљава вишеслојност њиховог становишта, која, сматрају, није успела да преживи у каснијој рецепцији. Лукман се одлучује за *изградњу*: „‘Конструкција’ је била подложна таквим погрешним тумачењима. Можда бих више волео да сам за метафору употребио реч ‘изградња’ (*building*) (...) или нешто слично“ (Luckmann 2016, 34). Бергер, пак, бира *интерпретацију*: „Реч ‘конструкција’ је провокативна и то (...) на користан начин. Могли смо да употребимо израз ‘интерпретација’ уместо ‘конструкција’, али то би било преслабо. Нека стоји“ (Berger 2016, 24). Друго, двојица аутора неспоразум приписују потреби научника да стварају симболичке позиције привидом смелости и оригиналности. Тако Лукман пише: „Самоетикетирање је неким људима, изгледа, веома важно (...) они обожавају да себе означе овако или онако и измишљају китњасте речи. Ни

---

⁶ Штавише, постмодернизам обogaћен марксизмом и „другим левичарским теоријским тенденцијама“ постаје у САД опресивна нова ортодоксија, са „катастрофалним интелектуалним и политичким импликацијама“ (Berger 2011, 78).

⁷ Еберле (1992, 7) наводи још грубљу шалу која је својевремено кружила – наиме, да се ДКС тако добро продавала зато што су је многи инжењери грешком куповали.

Бергер ни ја никада нисмо имали за то никакве симпатије. Нисмо се супротстављали, просто смо игнорисали“ (Luckmann 2016, 34).

Најважније су, међутим, идеолошко-политичке дивергенције. Различите политичке употребе концепта друштвене конструкције јесу мотив који се понавља и један од најзанимљивијих делова приче о „неспоразуму“. Експанзија конструкционизма била је повезана са либералним, левичарским и постмодернистичким дискусијама, док се Бергер и Лукман од тога, најблаже речено, дистанцирају (Knoblauch i Wilke 2016, 55–56). Нарочито Бергер због тога праска, још од раних 1990-их па до самог краја живота. Његов срдити тон указује да је то доиста доживљавао као „непријатељско преузимање“.

У више наврата (1992b, 2011, 2016) Бергер објашњава успех ДКС тиме што се испрва уметнула у „прозор могућности“ отворен средином 1960-их, захваљујући општем незадовољству тадашњом мејнстрим социологијом. Али, новина која ће ускоро „запљуснути социологију (...) неће бити спој Вебера и Шица који ми промовишемо у ДКС. Биће то, наравно, оргија идеологије и утопизма која је експлодирала широм академске сцене касних 1960-их. (...) Ни Лукман ни ја нисмо имали никакве симпатије за тај *Zeitgeist*, али чак и да јесмо, наша врста социологије није била оно за чим су сви ти наводни револуционари вапили.” И ту први пут користи zgodnu, касније много пута поновљену, метафору за дубоки раскорак између ДКС и духа епохе: „Не може се свирати камерна музика на рок концерту“ (Berger 1992b, 1–2). Ипак, уместо да буде заборављена, ДКС је инкорпорирана у нову доминантну идеологију (Berger 2011, 76).⁸

Бергер је био гневан не само на конструкционизам већ на читаву социологију. Можда се, чак, може рећи да је до 1990. он с њом већ био „раскрстио“, јер је његово растуће незадовољство „прерасло у љутиту осуду дисциплине, која се испољавала као канонада против ‘идеолошког делиријума’ левичарских и марксистичких теорија“ (Vandenberghe 2018, 408). У једном кратком тексту, који – с насловом “Sociology: a disinivation?” – представља неку врсту аутоироничног утука на његову прву успешницу, *Позив на социологију* (Berger 1963), Бергер међу главним пошастима социологије наводи напуштање објективности и идеологизацију, која социологију претвара у „пропаганду“ (Berger 1992a, 17–18). Исти се проблеми препознају и двадесет година касније (Berger 2011, 7; 2016). Идеолошка бољка, од које пати „бар 80%“ социолошке продукције данас, читује се као контракултурна, постмодерна, феминистичка, црна социологија, укратко,

---

⁸ „[К]онструктивистичка’ литература долази из тог идеолошког казана према којем немам апсолутно никаквог афинитета. Идеја друштвене конструкције стварности је ту реинтерпретирана на неомарксистички, или ‘критички’ или ‘постструктуралистички’ начин и у том превођењу из корена измењена“ (Berger 1992b, 2). „Многи од оних који су јахали на врху тог новог културног таласа анектирали су књигу за сопствене циљеве, преводећи њен језик у њихове сопствене концептуализације“ (Berger 2011, 78).

социологија идентитета⁹, а на конференцијама доминира једна те иста оријентација – „политички лево или центар, а културно антибуржоаски“. На то, Бергер има да каже ово: „Чак и да сам ја лично у политичком смислу лево од центра, што није случај, осуђивао бих то. Наука која постане идеологија више није наука“ (Berger 2016, 27).

Укратко, политичка неслагања су битан чинилац у настанку „неспоразума“. Док су аутори ДКС били, да их тако назовемо, конзервативни либерали, каснији конструкционизам се (само)идентификује са (епистемолошком и политичком) левицом: како рече Ијан Хекинг, код конструкционизма није толико битно шта сам појам значи, него шта хоће да постигне – а хоће да побуди свест (Heking 2012, 21–22). С друге стране, Бергер се с временом све више померао од политичког центра ка десници, да би последњих година био активан у америчким неоконзервативним круговима (Vandenberghе 2018). Поводом ове политичке еволуције, Лемерт (1992, 10) признаје да се пита – како је могуће да аутор чије је дело у своје време деловало револуционарно и инспирисало толико левичарских идеја у социологији, оде тако далеко на другу страну? И како једна идеја може да води у тако разилазним правцима?

Бергер и Лукман били су, дакле, сасвим јасни: они и њихова књига немају са савременим конструкционизмом ништа суштински заједничко; веза која је накнадо успостављена нема темеља ни оправдања. Али, да ли су у праву?

Конструкционизми: термини и класификације

Како бисмо се приближили одговору на то питање, ваља утврдити на шта се уопште мисли под „друштвеним конструкционизмом“.¹⁰ У ту сврху, следи кратак преглед становишта о значењу самог појма и различитих подела и типологија у његовом оквиру.

Термин „конструкција“, као и латински глагол *construo, construere, construxi, constructum* из којег је изведена, односи се на „прављење“ нечега, у различитим аспектима: изградња, зидање, склапање, састављање, стварање (в. и Heking 2012, 77). Основна метафора потиче из архитектуре и грађевине – стварања материјалних структура (Endreß 2016), а видели смо како Лукман и

---

⁹ Ово, иако претерано, није сасвим нетачно; о вези између конструкционизма и мањинских политичких покрета в. нпр. Shakespeare (1998); Marinković (2006, 8).

¹⁰ Поставља се, између осталог, и питање да ли је атрибут „друштвено“ неопходан. У литератури су присутне различите праксе, и са квалификативом и без њега, и са рефлексијом о томе и без ње. Хекинг нпр. сугерише да је то вишак (2012, 65–66). На другој страни, Бруно Латур је пример да присуство/одсуство атрибута може одражавати теоријска опредељења: поднаслов његове прве познате књиге, *Живот лабораторије* (Latour i Woolgar 1979), испрва гласи „Друштвена конструкција научних чињеница“, док се у другом издању (1986) „друштвено“ брише, што прати његову теоријску еволуцију којом се постепено удаљава од социологије, у било ком уобичајеном значењу (в. Latour i Gejn 2010).

Бергер, пола века по појави књиге, предлажу преводе са две крајње тачке семантичког поља које термин покрива.

„Конструкција“ је, подсећа Мајкл Линч, уједно и сасвим обична реч, која кола свакодневним говором. Двосмисленост би се могла отклонити уколико би се, у научном дискурсу, на њено место ставио неки технички термин скован у аналитичке сврхе; али, то би не само било стилски ружно него би и изгубило онај „мамац“, ефекат тренутне привлачности и буђења интересовања који на читаоце има „конструкција“. Зато, упркос шароликости која се под том етикетом крије, реч остаје кључна, јер ствара „продуктивну конфузију“ – она осваја људе и наводи их да уложе своје „теоријске, методолошке и политичке наде“ у један академски приступ (Lynch 1998, 29).

(Друштвени) конструкционизам¹¹, према Ијану Хекингу, подразумева „различите идеолошке, историјске или филозофске пројекте чији је циљ да прикажу или анализирају актуелне, историјски ситуиране друштвене интеракције или каузалне везе које доводе или су укључене у настајање или афирмисање неког присутног ентитета или чињенице“ (Heking 2012, 76). Конструкционизам је критичан према *status quo* и заснива се на низу претпоставки (од којих је само прва неизоставна): а) није нужно да дата појава, X, егзистира и да буде таква каква јесте – она није детерминисана природом ствари или неизбежна, већ је обликована друштвеним силама и историјом; б) такво какво је, X је лоше, те би в) било боље ако бисмо X одстранили или макар темељно трансформисали (Heking 2012, 22–23, 30). Сразмерно интензитету реакције на три претпоставке, разликују се „ступњевни конструкционистичког ангажмана“: од најблажег, историјског, преко ироничног, реформистичког или демаскирајућег, побуњеничког, до револуционарног (Heking 2012, 38–41). Хекинг уз то препознаје и, тешко одрживо, становиште „универзалног конструкционизма“, по којем је дословно било који објект друштвено конструисан (Heking 2012, 44–45).

Ендру Ебот дефинише „конструкционистички аргумент“ као теорију која је идеалистичка, дијахрона и интерактивна¹², најчешће се асоцира с

---

¹¹ Постоји и дилема да ли су *конструктивизам* и *конструкционизам* различити појмови, или само две термилошке варијанте. Неки аутори ту разлику праве (мада не сви на исти начин), док је други игноришу. Тамо где се разликовање уводи (нпр. Gubrium i Holstein 2008, 8; Ber 2001, 32; Marinković 2006, 6, 25–30), конструктивизам се везује за математику и за психологију Жана Пијажеа и Џорџа Келија (о којој в. Stojnov 2003), а конструкционизам више за социологију, антропологију и покрет социјалног конструкционизма Гергена и Шотера (в. Pavlović 1994). Бест (2008, 61–62) пак наводи да се „конструктивизам“ преферира у британском енглеском, а подсећа да је конструкционизам био и важан уметнички правац раног 20. века. Хекинг (2012, 75–76) додаје и конструкционализам као филозофски приступ. Стојећи на становишту да су сви ти варијетети на свој начин важни, Маринковић (2006) се одлучује за инклузивно, премда незграпно решење „конструк[тив/цион]изам“.

¹² У специфичном смислу ових израза: 1) идеализам: стварност није напросто ту, мора се интерпретирати и сазнати; 2) дијахронија: конструкција је процес који се одвија у времену;

интерпретативним методима, а супротност јој је реализам (Abbott 2000, 66). С тог полазишта, Ебот разликује два облика конструкционизма – радикалнији, *конститутивни*, који почива на идеји консензуса, посматра микродруштвену стварност као пролазну и крхку, а значење као суштински неизвесно; и *идеолошки*, који пониче у конфликтној теорији и проучава како друштвени положај обликује перцепцију стварности. Док се први пита како људи уопште успевају да изграде свет у којем има толико заједничког, други се, обрнуто, пита како је могуће да се толико размимоилазе у погледу нечега што делује као заједничка, обична стварност (Abbott 2000, 61–63).¹³

Према Скоту Харису, конструкционистичка перспектива се употребљава на два конкурентска начина који, чак и кад говоре истим језиком, промичу дубоко различите аргументе. *Интерпретативни* конструкционизам је радикалнија верзија, с коренима у прагматизму, симболичком интеракционизму и етнометодологији, а доприноси му и наративна анализа, когнитивна и семиотичка социологија и постмодернизам. Његова кључна премиса гласи: значење није инхерентно стварима (Harris 2008, 232). *Објективни* конструкционизам се не бави конструкцијом значења, већ „стварних стања ствари“; он не захтева суспензију веровања у друштвени свет такав какав јесте. Овде је реч о „стандарднијем социолошком објашњењу“ шта се „стварно догађа“ и зашто, односно, како се егзистенција или поједине димензије одређеног друштвеног феномена обликују у зависности од других друштвених чинилаца (Harris 2008, 234).

Џеол Бест разликује *строги* конструкционизам, који забрањује било какве реалистичке, објективистичке претпоставке (што у крајњем исходу води томе да се сасвим одустане од проучавања емпиријске реалности) и *контекстуални*, у којем се прихватање неких онтолошких претпоставки као унапред валидних третира као минорно и нужно зло (Best 2008, 48–49). А као „посебно неистанчана верзија“ издваја се *вулгарни конструкционизам*, особено „искривљење“ којим друштвена конструкција почиње да се поистовећује „са мањкавим знањем, с идејама које су погрешне, управљане интересима или произвољне“; у том смислу, рећи да је нешто „друштвени конструкт“ значи дискредитовати га (Best 2008, 45).

У домаћој литератури, ауторка ових редова (Spasić 1996) раздваја *епистемолошки* и *онтолошки* вид конструкционизма, с обзиром на то да ли се баве природом сазнања о друштву или природом саме друштвене реалности. Док први показује да појмови којима друштвена наука оперише нису директан

---

3) интерактивност: конструкција се остварује у интеракцији, односно у оквиру и путем практичног деловања у свакодневном животу (Abbott 2000, 61).

¹³ Филозофски корени конститутивног конструкционизма су егзистенцијализам, феноменологија, прагматизам и немачки идеализам, а оличавају га Чикашка школа, Шиц, Бергер и Лукман, Гарфинкел, Бурдије; за идеолошки је извориште Маркс, а представници Манхајм, Голдман, Лукач, Хаузер. Изван социологије настаје и трећи облик конструкционизма – структурализам Сосира, Барта и Леви-Строса, а из њега постструктурализам (Abbott 2000, 61–65).

одраз „самих ствари“ него неизвесни резултати процеса тумачења, преговарања и спорења, други испитује процес конституисања друштвених макроентитета посредством структурисаних ланаца микроделања,¹⁴ првome је противник позитивизам, другome хипостаза сегмената друштвене структуре. Прихвата се и подела на строги („радикално десупстанцијализаторски“) и контекстуални конструкционизам.

Напослетку, Дарин Вајнберг примењује другачију стратегију: уместо да разликује типове или ступњеве конструкционизма, он предлаже јасно разграничење са „деконструкцијом“. На једној страни, термином „друштвена конструкција“ хоћемо рећи да је неки феномен, који се иначе сматра социоисторијском инваријантом под влашћу природних и/или метафизичких закона, у ствари производ конкретних друштвеноисторијских и друштвеноинтерактивних процеса (Weinberg 2014, 4). Тако схваћен конструкционизам, којем су темеље ударили класици социологије, избегава да се конфронтира са природним наукама и формалном епистемологијом (питањима научне ваљаности, објективности, истинитости сазнајних исказа) и напросто их унапред искључује (Weinberg 2014, 4–7). На другој страни су деконструкција и постмодернизам, који имају другачије теоријске темеље и, још важније, другачији однос према емпиријској валидацији и класичним епистемолошким појмовима; они, за разлику од конструкционизма, нису заинтересовани да се упуштају у методичне анализе конкретних друштвених узрока и динамике којима се обликују праксе и веровања актера, нити да допринесу дебатама у којима се барата емпиријским подацима као аргументом. За разлику од њих, друштвени конструкционизам – осим радикализоване („екстравагантне и интелектуално немарне“) мањине припадника – не одбацује све епистемичке стандарде као такве (Weinberg 2014, 60–61).

Ако погледамо где се у тим типологијама налази ДКС, видимо да се често смешта „између“ различитих врста конструкционизма, тако да обухвата оба (или више њих) – по принципу „и/и“ пре него „или/или“. Тако Харис (2008, 235) код Бергера и Лукмана налази „преплитање“ и „заједнички терен“ између интерпретативног и објективног конструкционизма, а Спасић (1996) и онтолошки и епистемолошки вид. Ебот такође препознаје оба своја типа конструкционизма, али њихов однос одређује на оригиналан начин. Његова интригантна, премда у коначници неодржива теза гласи да су конститутивни и идеолошки конструкционизам у књизи „накалемљени“ један на други и спојени у „брак без љубави“ (Abbott 2000, 64, 90).¹⁵

---

¹⁴ „Ако је значење конститутивно за делање и ако оно, да би постало интерсубјективно, израста кроз многоструке интеракције актера и група (...) онда се мора суспендовати, ставити у заграде претпоставка о постојању друштва, и његових сегмената, као таквих; друштво постаје људско дело, плод сплета делања његових чланова-учесника у активностима које га конституишу“ (Spasić 1996, 36). Ово личи на Харисов „објективни конструкционизам“, мада је по смислу уже.

¹⁵ Први тип је, наводно, изложен у 1. поглављу (о социологији знања), а други, који доминира књигом, у 2. (о друштву као објективној стварности); веза међу њима остаје

На Хекинговој скали интензитета конструкционистичког ангажмана ДКС спада међу „почетне“, благе облике, јер она није пример (погрешног) „универзалног конструкционизма“. Бергер и Лукман напросто тврде да „наше искуство реалности, наш доживљај реалности (...) као независног од нас, није кантовски априори нити искључиво производ психолошког сазревања. То је резултат процеса и активности за које су они сматрали да се прикладно може назвати друштвена конструкција“ (Heking 2012, 45). Они, дакле, не мисле да је „све друштвени конструкт, укључујући, на пример, укус меда и планету Марс – то јест, сам укус и саму планету, насупрот њиховим значењима, нашем доживљају или осећањима које буде у нама“ (Heking 2012, 46).

Бергер и Лукман су далеко и од Бестовог „вулгарног конструкционизма“: они би и НЛО и налазе модерне хемије подједнако назвали „друштвеним конструктима“, али не би спорили да је хемија адекватнији опис емпиријске стварности (Best 2008, 45). Друштвена конструкција је за њих била концепт који може да надахне социолошку анализу, а не некакво довођење у питање постојања физичког универзума (Best 2008, 43). Међутим, њихово дело је задобило властити живот и запутило се у непредвиђеним правцима, а један од пресудних корака на том путу Бест препознаје у појави „наизглед безазленог ’само‘“, као у исказу: „То је *само* друштвени конструкт“. Ово „само“ делује невино, али ствара велику збрку, јер може значити да је у питању или термин без емпиријског референта (реч за нешто што не постоји), или произвољна интерпретација, супротна реалности. Иако је то у нескладу с концепцијом Бергера и Лукмана, много су појам управо тако схватили (Best 2008, 47).

То нас води натраг нашој средишњој теми, питању „неспоразума“. Наиме, за разлику од овлашних прегледа који у корен конструкционистичког родослова рутински стављају ДКС, међу коментаторима који се дубље и подробније баве савременим конструкционизмом већина подржава, на овај или онај начин, тезу о раскораку. Ектор Вера, рецимо, каже да, иако Бергера и Лукмана многи виде као претече друштвеног конструкционизма, „идеје које најчешће иду уз тај епитет су туђе експлицитним циљевима исказаним у ДКС“ (Vera 2016, 11). Нова традиција се наводно развила „из“ ДКС, али је првобитна спона прекинута: „Формула ’друштвене конструкције’ садржана у наслову књиге једно је од њених најочигледнијих наслеђа, али можда и најповршније“; упркос распрострањеној примени синтагме, „њена веза са садржином Бергерове и Лукманове књиге се често сасвим губи“ (Vera 2016, 4). Готово идентично пишу Велоди и Вилијамс¹⁶ и Линч.¹⁷ Ебот такође уочава

слаба. Међутим, теза је неодржива јер се Еботове две врсте конструкционизма јасно преплићу кроз целу књигу (в. нпр. Berger i Luckmann 1987, 16–17, 28, 56–60 и тако даље).

¹⁶ „Иако многе студије које себе називају конструкционистичким наводе дело Бергера и Лукмана као пионирско, феноменолошки карактер њихове перспективе се ретко задржава“ (Velody i Williams 1998, 2).

¹⁷ „ДКС остаје важна углавном као кључан *наслов* (...). Из те књиге је у савременим конструкционистичким радовима мало тога у интелектуалном смислу очувано (...) изузев наслова, аутора и године издања“ (Lynch 1998, 24).

дисконтинуитет, јер је, као што знамо, тежиште ДКС, према њему, на идеолошком конструкционизму, а главнина потоње продукције припада конститутивном типу.¹⁸

Пишући поводом 25-годишњице, феноменолошкиња Мери Роџерс оцењује да је најчешћи однос према ДКС – декларативно позивање (*theoretical tokenism*): већини социолога „друштвени конструкционизам“ служи „тек као теоријски шиболет, за којим следи неколико плитких фраза о томе како људи 'конструишу' своје идентитете, погледе на свет и начине живљења“; ритуални наклон конструкционизму иде у пару с аисторијским, филозофски наивним анализама, док су они који заиста користе апаратуру ДКС и показују сву њену дубину и комплексност малобројни изузеци (Rogers 1992, 6). И Чарлс Лемерт види неспоразум и, не би ли се он разјаснио, предлаже – попут Хариса – да се „конструкционизам“ раздвоји од „деконструкције“. За разлику од ове потоње, ДКС није намеравала да „уништи стварност, колико да редефинише наше социолошко знање о њој“ (Lemert 1992, 10).

Може се рећи да се „друштвена конструкција“ придружује другим изразима (значајни други, харизма, *role model*...) који су поникли у социологији, али су се проширили далеко изван њених граница и у том се процесу дубоко изменили, попримајући сасвим нова значења. Бест описује пут овога појма, од ДКС, преко културних студија (где ту књигу углавном и не читају), до шире јавности (Best 2008, 52–56). Осим раније помињаних политичких разлика, овде се као битна истиче и логика међудисциплинарног преноса. Наиме, док је у ДКС појам друштвене конструкције чврсто укореван у социологију, у хуманистичким дисциплинама он прераста у неконтролисани релативизам – што је и разумљиво, јер је хуманистика, изворно заснована на херменеутици, дакле вишеструким тумачењима, по својој конституцији склона релативизму. На крају се у широј јавности популаризује управо та вулгаризована верзија,¹⁹ која онда постаје лака мета за конзервативне нападе у оквиру тзв. „културних ратова“, а у томе социолошки корени конструкционизма посве нестају (Best 2008, 56). И Бестов закључак, тако, представља верзију „тезе о неспоразуму“: иако је ДКС оживео синтагму „друштвена конструкција“ и тиме покренуо савремени конструкционизам, „подозревамо да велики део оних који марширају под овим или оним конструкционистичким барјаком никада нису читали ДКС“ (2008, 60). Отуд, уместо једног, постоји мноштво самопроглашених конструкционизама, који гаје „веома различите претпоставке о природи стварности, о томе како треба спроводити конструкционистичку анализу, о типовима одговора које та

---

¹⁸ „Бергер и Лукман су допринели садашњем имену друштвеног конструкционизма и цитати им за то одају признање. Али, садржај њихове књиге имао је мало утицаја. (...) Чини се да је књига Бергера и Лукмана (...) била последњи, елегантни израз старе дилеме идеологија; пре крај но почетак“ (Abbott 2000, 90).

¹⁹ Кључни моменат у томе била је „афера Сокал“ (у домаћој литератури, о томе в. истоимени тематски блок у часопису *Филозофија и друштво* XIII, 1998), после које постаје уобичајено да се сваки конструкционизам изједначава са извитопереним облицима вулгарног конструкционизма (Best 2008, 54).

анализа треба да изнедри, о политичким импликацијама конструкционистичког става и тако даље“ (Best 2008, 61). У том контексту може бити индикативно да једна запажена књига, са „друштвеним“ и „конструкцијом“ у наслову, Бергера и Лукмана уопште не помиње: реч је о *Конструкцији друштвене стварности* филозофа Џона Серла (Searle 1995). Аутор је, штавише, признао да у време писања за ДКС није био ни чоу (Vandenberghе 2018, 413).²⁰

Ипак, на „неспоразум“ око наслеђа ДКС може се гледати и оптимистичније. Можда су управо трансформација идеје друштвене конструкције и губљење првобитне везе са Лукмановом и Бергером књигом омогућили настанак масовног академског покрета. „Изгледа да је успех друштвеног конструкционизма повезан са (...) амбивалентношћу рецепције“ (Knoblauch i Wilke 2016, 62). Уосталом, за противречна тумачења заслужни су и сами аутори. Они су својој теорији, постављеној доста амбициозно и далекосежно, дали само прву формулацију, а потом се окренули другим стварима. Како је књига постајала све утицајнија, они су изгубили интересовање.²¹ Од конструкционистичког покрета су се ограђивали, али нису с њиме улазили ни у какве озбиљне, садржајне дебате. Како рече Лукман – „нисмо се много супротстављали, просто смо игнорисали“.

Сви смо ми помало конструкционисти?

А ако је на делу амбиваленција, онда се не може говорити ни о јасном дисконтинуитету. „Мноштво“ конструкционизма није међу собом одељено чврстим преградама и тешко да је случајно што се сви они означавају истим именом. Циљ овог завршног одељка јесте показати да Бергер и Лукман нису били сасвим у праву, и да између њихове књиге и савременог конструкционизма има више повезаности него што су они покушавали да нас увере.

У најобухватнијем и најкомпетентнијем историјату конструкционизма, и пледоајеу за њега, у домаћој друштвеној науци, Душан Маринковић (2006) приказује целокупан тај развој као у суштини један те исти корпус идеја, заснован на низу заједничких премиса; ДКС ту није посебно издвојен. У питању је, истина, једна доста постмодернизована, „фукоизирана“ верзија конструкционизма, али споне које му изнутра дају кохеренцију приказане су убедљиво. У истом духу су и „најмекше“ карактеризације данашњег конструкционизма, које без искључивања обухватају све његове врсте. Тако

---

²⁰ Постоје разлози да се Серлова књига постави сасвим изван укупног овде разматраног тока, зато што практично не дели заједничке основе не само са ДКС него ни са каснијим конструкционизмом (тако мисле и Knoblauch i Wilke 2016; Хекинг /2012, 30/ једноставно каже да „то није књига о друштвеној конструкцији“; опширније о Серловом схватању у: Marinković 2006, 181–183; Endreß 2016).

²¹ „Бергер и Лукман нису основали школу, нису полагали право на књигу, они су је безмало напустили“ (Knoblauch i Wilke 2016, 54).

га, рецимо, Губриум и Холштајн (Gubrium i Holstein 2008, 5) описују као „посебан начин сагледавања и пропитивања друштвеног света – један речник, идиом, језик интерпретације“, а Спасић (1996, 44) као „врсту сензибилитета“. Кноблаух и Вилке (2016, 60) предлажу да се „друштвена конструкција“ назове *формулом* која, подвргнута сталним редефиницијама, постаје „заједнички именоватељ“ – чији се смисао, по њиховом мишљењу, ипак понајбоље сагледава из ДКС – преко којег дисциплине „успостављају везе и обављају превођење између различитих академских вернакулара“.

Ово широко и толерантно виђење конструкционизма доводи до става који се може назвати, парафразом једног старог овдашњег политичког слогана, „сви смо ми помало конструкционисти“. Вајнберг је, на пример, мишљења да конструкционизам не само да није никаква претња него је, управо супротно, „усвајања неког облика друштвеног конструкционизма нужна одлика сваког истраживања у друштвеним наукама“ (Weinberg 2014, 1). Посебно је то видљиво у социологији, где се „друштвена конструкција“ показала веома корисном у преусмеравању дисциплине, са друштвене статике и структуре на културу и процес, те су се до данас конструкционистичке идеје прошириле на велик део социологије, „иако је можда претерано рећи да смо 'данас скоро сви ми друштвени конструкционисти'“ (Best 2008, 56–57, 60). Спасић (1996, 43) такође сугерише: „Ако се напусти механицистичко виђење друштвеног живота, што је у социологији до данас углавном обављено, и ако се спозна конститутивна улога значења и тумачења, аутоматски се прихвата и извесни конструкционизам“. Сасвим слично, Дејвид Мејнс тврди да ће већина социолога, кад мало боље размисли, признати да, на овај или онај начин, користе конструкционистички оквир, мада можда не и сам термин.²² Отуд, „не постоји нека дубока и трајна линија расцепа између конструкциониста и неконструкциониста, што је фикција коју социолози перпетуирају међу собом“ (Maines 2000, 581–582). Према Маринковићу, пак, друштво се у конструкционистичкој перспективи поима као „тоталитет колективних и институционалних пракси, које су резултат процеса седиментирања дефинисаних социјалних реалности“, а друштвене институције су „поље у којем се пасивност принудне објективности социјалне реалности и субјективност интерпретативних схема те реалности сусрећу на непротивречан начин“ (Marinković 2006, 185). Ово, доиста, звучи као сажета формулација темељних идеја на којима почива највећи део савремене социологије.

На тој заједничкој конструкционистичкој подлози, реконституисаној упркос Бергеровим и Лукмановим приговорима, неке линије разликовања се ипак и даље разазнају. Једна је несагласност између феноменолошко-хуманистичке и постструктуралистичке концепције. На једној страни имамо дејственике који, посредством свакодневног знања и пракси, стварају свој

---

²² „Конструкционистичку агенду“ он дефинише као „настојање да се покаже да се друштвене околности, ма колико очврсло деловале, производе, одржавају и мењају путем интерпретативних процеса“ (Maines 2000, 577).

свет (у томе је, може се рећи, суштина бергер-лукмановске „нове“ социологије знања), на другој, надмоћ структуре и децентрирање субјекта, односно, посматрање субјеката „као ефеката дискурса, који се могу појмити без позивања на интенционалност и свест“ (Knoblauch i Wilke 2016, 62).²³ У теоријском здању ДКС, социопсихолошке и филозофскоантрополошке концепције (Мид, Кули, Сартр итд.) играју важну улогу, а читаво треће поглавље књиге („Друштво као субјективна стварност“) посвећено је развоју људске субјективности, сопства и идентитета, у дијалектичком процесу – а да би било дијалектике, морају постојати „две“ стране, дакле, мора бити и богатог, расцветалог субјекта, а не само „поредака дискурса“. Ипак, то није расцеп „између“ ДКС и конструкционизма него сукобљене тенденције у окриљу потоњег.

Друго је статус природног света и природних наука или, шире, оно што Вера (2016) назива „питањима релативизма и нихилизма“ – теме на којима, као што смо видели, сами Лукман и Бергер посебно инсистирају у свом дистанцирању. Ова разделница је, међутим, мање недвосмислена него прва. С једне стране, природа у ДКС несумњиво „постоји“ независно од наших хтења (в. нпр. Berger & Luckmann 1987, 65), али она није есенцијализована и фетишизована, те многа места у књизи указују пре на континуитет но на рез спрам каснијег конструкционизма.²⁴ Двојица аутора изричито изузимају природне науке из „конструисања знања“. На почетку књиге се ограђују од крајњих онтолошких и епистемолошких питања и своје амбиције ограничавају на социолошки терен (Berger & Luckmann 1987, 14–15, 25–26, 34, 55).²⁵ Строго говорећи, пишу они, термине „стварност“ и „знање“ би сваки пут требало означити наводницима; али, док обичан човек узима стварност здраво за готово, а филозофу је професионална обавеза да „одлучи где треба ставити наводнике, а где се они безбедно могу испустити – дакле, да разграничи ваљане и неваљане тврдње о свету“, социологова позиција је

---

²³ То се може рећи и овако: Бергер и Лукман су прожети либералном, модернистичком вером у човека и свет, док деконструкционисти попут Фукоа и Дерида све то доводе у питање (Lemert 1992: 11).

²⁴ На пример: „Иако се може рећи да човек има природу, важније је рећи да човек конструише сопствену природу, или једноставније, да човек производи самог себе“ (Berger & Luckmann 1987, 67), а та производња је колективна: „Човекова самопроизводња је увек, и нужно, друштвени подухват. Људи *заједно* производе људско окружење, са укупношћу његових социокултурних и психолошких формација. Ниједна од ових формација не може се разумети као производ човекове биолошке конституције“ (Berger & Luckmann 1987, 69). И даље: „Друштвени поредак није биолошки дат или изведен из ма каквих биолошких датости у својим емпиријским манифестацијама. Друштвени поредак (...) није дат ни у човековом природном окружењу (...) није део 'природе ствари' и не може се извести из 'закона природе'“ (Berger & Luckmann 1987, 70).

²⁵ Док су питања везана за крајњи статус „стварности“ и „знања“ међу најрасправљанијим темама у историји људске мисли, „ми сместа одбацујемо било какву претензију да социологија има одговор на те древне филозофске преокупације“ (Berger & Luckmann 1987, 13).

између то двоје: „Логички, ако не и стилски, он је осуђен на наводнике” (Berger & Luckmann 1987, 14).

Међутим, то што они намерно искључују питања о природи стварности и ваљаности знања, не значи да је искључивање нужно. Узмимо, на пример, кључну реченицу, преузету од Шица (о томе в. Berger 2011, 67), да „социологија знања мора да се бави процесима којима *било* који корпус 'знања' постаје друштвено установљен *као* 'реалност'“, односно, „свим оним што важи као 'знање' у једном друштву, без обзира на крајњу ваљаност или неваљаност (...) таквог 'знања'. А у мери у којој се људско 'знање' развија, преноси и одржава у друштвеним ситуацијама, социологија знања мора настојати да разуме процесе путем којих се то догађа“ (Berger & Luckmann 1987, 15). Бергер и Лукман су се клонили науке као предмета дискусије, јер им је циљ био да преутемеље социологију знања, до тада претежно усредсређену управо на научно и филозофско сазнање. Али, није ли логично продужити тим правцем? Није ли и наука, природна као и друштвена, такође један тип „онога што важи као 'знање'“, што се друштвено формира, преноси, легитимише и бива прихваћено, а настаје кроз процесе интеракције и у друштвеним ситуацијама? Другим речима, овај начин размишљања се може развијати – чак би се могло рећи да нас сама логика њихове поставке наводи на то – од свакодневног ка научном знању. А то је управо пут којим је каснији конструкционизам и кренуо (о том развоју в. нпр. Marinković 2006, 24–25). Дакле, Лукман и Бергер су пренаглашено и помало неправедно одбијали сваку сродност с интелектуалним подухватима који с њиховом књигом стоје, ипак, у дубинској вези.

Можемо се запитати, зашто они нису учили ту блискост? Један разлог је сигурно љутња због идеолошког „преузимања“. Заиста, нагла популаризација ДКС као референце била је условљена тиме што су је многи видели као „рецепт“ за друштвену промену, а једна од водећих тема у конструкционизму управо је могућност промене постојећег: „Реалности које су конструисане могу бити и деконструисане и склопљене на неки други начин“ (Gubrium & Holstein 2008, 9). Други разлог, дубље теоријске природе, јесте усвајање Шицовог схватања научног рада (Šic 1998).²⁶ Појмљена као једна од „омеђених области значења“, наука је провалијом одвојена од свих других таквих области, укључујући и свет свакодневног живота. Можда је тај (преоштри) рез условио да наши аутори не буду у стању да увиде како њихова редефиниција свакодневног знања, логично проширена, води и у конструкционистичко сагледавање научног знања – односно, ка једном

---

²⁶ Да је тај модел преузет без измене види се нпр. на 1987, 27, 39–40, 55. Бергер и Лукман своју социологију замишљају као „праву“, емпиријску, вредносно неутралну науку (нпр. 1987, 210–211; в. и Vera 2016, 11).

целовитом дискурсу о „питањима статуса знања, науке, теорија, реалности, идеологије, језика, моћи и идентитета“ (Marinković 2006, 10).²⁷

Лукман и Бергер континуитете, дакле, нису могли или нису хтели да виде. Релативизујући њихове заједљиве протесте, ми то ипак можемо: гледано уназад, лакше се уочава унутрашња, ненаметнута веза. Као што су многи коментатори у различитим формама приметили, ДКС је „отворила људима очи за арбитарност друштвене стварности“ (Lemert 1992, 11). Њени аутор не могу, нити треба, да се одрекну одговорности за тај кардинални одјек.

Коришћена литература

- Abbott Andrew. 2000. *Chaos of Disciplines*. Chicago: University of Chicago Press.
- Ber, Vivijen. 2001 [1995]. *Uvod u socijalni konstrukcionizam*. Prevela Slobodanka Glišić. Beograd: Zepter Book World.
- Berger, Peter. 1963. *Invitation to Sociology: A Humanistic Perspective*. New York: Doubleday.
- Berger, Peter. 1992a. “Sociology: A Disinvitation?” *Society* 30 (1): 12–18.
- Berger, Peter. 1992b. “Reflections on the 25th Anniversary of the *Social Construction of Reality*.” *Perspectives* 15 (2): 1–4.
- Berger, Peter. 2011. *Adventures of an Accidental Sociologist: How to Explain the World Without Becoming a Bore*. New York: Prometheus Books.
- Berger, Peter. 2016. “An Interview with Peter L. Berger: Chamber Music at a Rock Concert, interviewed by Hector Vera.” *Cultural Sociology* 10 (1): 21–29.
- Berger, Peter L. & Thomas Luckmann. 1987 [1966]. *Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge*. Harmondsworth: Penguin.
- Best, Joel. 2008. “Historical Development and Defining Issues of Constructionist Inquiry.” U *Handbook of Constructionist Research*, прir. James A. Holstein i Jaber F. Gubrium, 41–64. New York and London: The Guilford Press.
- Dirkem, Emil. 1982 [1912]. *Elementarni oblici religijskog života*. Preveo Aljoša Mimica. Beograd: Prosveta.
- Eberle, Thomas. 1992. “Social Construction in Context.” *Perspectives* 15 (2): 7–8.
- Endreß, Martin. 2016. “On the Very Idea of Social Construction: Deconstructing Searle’s and Hacking’s Critical Reflections.” *Human Studies* 39 (1):127–146.

---

²⁷ Можда их је исто опредељење учинило слепима и за конструкционистичку бит Диркемове социологије знања из *Елементарних облика* (1982: 10–20), иако се на овог класика веома много ослањају. Није је, додуше, увиђао ни Диркем сам.

- Gubrium, Jaber & James Holstein. 2008. "The Constructionist Mosaic." U *Handbook of Constructionist Research*, prir. James A. Holstein i Jaber F. Gubrium, 3–10. New York and London: The Guilford Press.
- Heking, Ijan. 2012 [1999]. *Društvena konstrukcija, ali čega?*. Novi Sad: Mediterran.
- Harris, Scott. 2008. "Constructionism in Sociology." U *Handbook of Constructionist Research*, prir. James A. Holstein i Jaber F. Gubrium, 231–247. New York and London: The Guilford Press.
- Holstein, James A. & Jaber F. Gubrium, prir. 2008. *Handbook of Constructionist Research*. New York and London: The Guilford Press.
- Knoblauch, Hubert & René Wilke. 2016. "The Common Denominator: The Reception and Impact of Berger and Luckmann's *The Social Construction of Reality*." *Human Studies* 39 (1): 51–69.
- Latour, Bruno & Steve Woolgar. 1979. *Laboratory Life: The Social Construction of Scientific Facts*. Beverly Hills: Sage.
- Latour, Bruno & Steve Woolgar. 1986. *Laboratory Life: The Construction of Scientific Facts*. Princeton: Princeton U. Press.
- Latur, Bruno & Nikolas Gejn. 2010. „Društveno kao asocijacija.“ *Treći program* 146: 87–100.
- Lemert, Charles. 1992. "What's Real After All These Years?" *Perspectives* 15 (2): 10–11.
- Luckmann Thomas 1992. "Social Construction and After." *Perspectives* 15 (2): 4–5.
- Luckmann, Thomas. 2016. "The Social Construction of Reality, A Four-Headed, Two-Fingered Book: An Interview with Thomas Luckmann", interviewed by Jochen Dreher and Hector Vera. *Cultural Sociology* 10 (1): 30–36.
- Lynch, Michael. 1998. "Towards a Constructivist Genealogy of Social Constructivism." U *The Politics of Constructionism*, prir. Irving Velody i Robin Williams, 13–32. London: Sage.
- Maines, David. 2000. "The Social Construction of Meaning." *Contemporary Sociology* 29 (4): 577–584.
- Marinković, Dušan. 2006. *Konstrukcija društvene realnosti u sociologiji*. Novi Sad: Prometej.
- Rogers, Mary F. 1992. "Weather Vanes, Tokens and Texts." *Perspectives* 15 (2): 6.
- Searle, John. 1995. *The Construction of Social Reality*. New York: The Free Press.
- Shakespeare, Tom. 1998. "Social Constructionism as a Political Strategy." U *The Politics of Constructionism*, prir. Irving Velody i Robin Williams, 168–181. London: Sage.

- Spasić, Ivana. 1996. „Vidovi konstrukcionizma: neke konvergencije u savremenoj sociološkoj teoriji.“ *Sociologija* 38 (1): 30–46.
- Stojnov, Dušan. 2003. *Psihologija ličnih konstrukata: uvod u teoriju i terapiju*. Beograd: Zepter Book World.
- Šic, Alfred [Schütz, Alfred]. 1998 [1962]. „O višestrukim stvarnostima.“ U *Interpretativna sociologija*, prir. Ivana Spasić, 87–108. Beograd: ZUNS.
- Vandenberghe, Frédéric. 2018. “Under the Sacred Canopy: Peter Berger (1929–2017).” *European Journal of Social Theory* 21 (3): 407–415.
- Vera, Hector. 2016. “Rebuilding a Classic: *The Social Construction of Reality* at 50.” *Cultural Sociology* 10 (1): 3–20.
- Velody, Irving & Robin Williams, prir. 1998. *The Politics of Constructionism*. London: Sage.
- Velody, Irving & Robin Williams. 1998. “Introduction.” U *The Politics of Constructionism*, prir. Irving Velody i Robin Williams, 1–12. London: Sage.
- Weinberg, Darin. 2014. *Contemporary Social Constructionism: Key Themes*. Philadelphia, PA: Temple University Press.

Примљено / Received: 29. 01. 2019.

Прихваћено / Accepted: 03. 04. 2019.